מחשבה נוספת: תסמונת הניכור ההורי מנקודת המבט של התפתחות הילד

יעל לסר

תסמונת הניכור ההורי (PAS — Parental Alienation Syndrome) — התנכרות ילד להורה — שבעבר נקראה בארץ סרבנות הקשר מוכרת לשירותי הרווחה ולבתי המשפט זה שבע־עשרה שנה. משנת 1995 פועל בארץ בית משפט מיוחד לענייני משפחה, ומשפחות שבהן מזוהה תסמונת של ניכור הורי מופנות בצו בית משפט לטיפול במרכזי הקשר של משרד הרווחה. בחלקו הראשון של המאמר מתוארת תסמונת הניכור ההורי, כפי שהוגדרה לראשונה באמצע שנות השמונים, ומוצגת המחלוקת המתמשכת ביחס להגדרה ולהשלכותיה על פיתוח שירותי האבחון והטיפול. בחלקו השני של המאמר נדונה האפקטיביות של טיפול באכיפה (צו בית משפט) ומתוארות שתי שיטות טיפול שונות שהציעו מפתחיהם כשיטות להתערבות ולטיפול בתסמונת ההתנכרות להורה. בהיעדר נתונים מספריים הדיון בנושא מבוסס על הספרות המקצועית ועל ממצאים קליניים שנאספו ממשפחות שהגיעו לטיפול, לייעוץ ולהדרכה במרכזי קשר בשנים 1995–2001. חלקו האחרון של המאמר מתמקד בהיבט ההתפתחותי של הילד ובצרכיו הרגשיים ומביא גישה חלופית להבנת ההתנכרות להורה והטיפול בילד.

מבוא

תסמונת הניכור ההורי תופסת מקום נכבד בדיונים על משמורת והסדרי ראייה במשפטי גירושין. בשנים האחרונות, בעקבות כינון בית משפט לענייני משפחה בשנת 1995, עלה באופן ניכר מספרן של המשפחות המופנות בצו בית המשפט לטיפול במרכזי הקשר (פורת, 2000). באפריל 2004 דווח באתר האינטרנט של משרד הרווחה על 53 מרכזי קשר הפועלים ברחבי הארץ ומציעים שיטות טיפול שונות להבטחת קשרים בין הילד להורים. כאשר בעקבות גירושין ילד מסרב לפגוש בהורה שאינו משמורן, ייתכן שהילד יתאושש לאחר המשבר, אולם ייתכן גם שהסירוב יתפתח לדפוס קבוע למשך זמן, ומשמעו כי הילד יאבד קשר עם ההורה. ההורה המסורב זכאי מצדו לסיוע משפטי כדי לממש את זכותו לקשר עם ילדיו.

גרדנר (Gardner, 1985, 1987, 1991) שהגדיר את תופעת הניכור ההורי כתסמונת

הפנה את תשומת הלב לחלקו של ההורה המשמורן בהתפתחות הסרבנות, ובכך התווה מסגרת רעיונית חדשה לנושא הניכור ההורי. נראה כי זהו זמן מתאים להעריך אם המשגת התופעה כתסמונת וההיערכות הטיפולית הנובעת מכך אמנם נושאות פרי. המאמר מציג את גישתו של גרדנר (שם), ובתוך כך מבאר את המחלוקת המתמשכת באשר להגדרת התופעה ולהשלכות של הגדרה זו על תכנון שירותי האבחון והטיפול. לצד תיאור שיטות טיפול הנהוגות כיום בארץ מוצעת גישת טיפול חלופית שבמרכזה התייחסות להיבט ההתפתחותי של הילד.

ההגדרה והמחלוקת סביבה

גרדנר (Gardner, 1985, 1987) הגדיר את תסמונת הניכור ההורי (PAS – Parental Alienation Syndrome) כהפרעה המתרחשת בעקבות גירושין או פירוד, שבה הילד מפתח ניכור בוטה כלפי ההורה שאינו משמורן ומסרב ליצור עמו קשר. סירוב הילד לקשר עם הורה שאינו משמורן מוכר לאנשי המקצוע. המטפלים בילדים ובנוער מכירים את המפגש המוזר עם ילד אשר בעקבות גירושין האהבה וההזדקקות הטבעית שלו כלפי ההורה "נעלמת", והוא משתמש בכל כוחותיו כדי להימנע ממגע עם ההורה הנוטש. בעבר התמקד הטיפול במקרים הללו בניסיון להבין את החוויה של הילד לנוכח הגירושין, את עולמו הפנימי והרגשי ואת הפנטזיות וההגנות שמאחורי הסרבנות. חידושו של גרדנר (שם) טמון בחיבור הפתולוגי הנוצר בין הילד הכועס להורה הפגוע.

בהגדרתו מנה גרדנר (Gardner, 1985) כמה מאפיינים לתסמונת, ואלו העיקריים שבהם:

1. הילד המתנכר עסוק באופן כפייתי בביזוי ההורה המנוכר, והוא מפנה כלפיו ביקורת לא מציאותית או מוגזמת.
2. ההורה המנכר (alienating) משפיע על התפתחות השנאה של הילד כלפי ההורה המנוכר באמצעות גורמים מודעים, מודעים למחצה ובלתי מודעים.
3. בהשמצות הילד ישנה מידה מסוימת של זיוף; דבריו נשמעים כדקלום או שחזור; הביטויים והפרזיולוגיה שלו אינם בשפתו הטבעית של הילד.
4. הילד מצדיק את התנכרותו באמצעות סיפורים על אירועים פעוטים וחסרי חשיבות. כאשר מוצגת השאלה כיצד באמת נפגע מההורה, הוא אינו יכול לספק תשובה עניינית.
5. ההורה המנכר תומך בסיפורים האלה ורואה בהם סיבה מוצדקת לשנאה ולהתנכרות.

6. התייחסות הילד להורה המנוכר חסרת אמביוולנטיות: ההורה המנוכר הוא כולו "רע", וההורה המנכר הוא כולו "טוב".
7. הילד איננו מגלה כל אמפתיה או התחשבות ברגשותיו של ההורה המנוכר וגם לא צער או תחושת אשמה.

הגדרתו של גרדנר ותיאור מאפייני התסמונת הם מפנה המשגתי המסיט את נקודת הכובד מן הילד אל המתרחש במערכת המשפחתית. המחלוקת שעוררה הגדרתו של גרדנר נמשכת עד לימים אלו ממש (Emery, 2005; Rueda, 2004), וסקירתה היא מעבר להיקפו של מאמר זה. ואולם, בהמשך יוצגו נקודות המחלוקת העיקריות המשפיעות על המדיניות ועל התכנון של שירותי הרווחה והטיפול.

תקפות ומהימנות

קלי וג'ונסטון (Kelly & Johnston, 2001) ציינו את הבעייתיות בהמשגה רפואית (syndrome) של מקרים מתחומים מובהקים של מדעי החברה וההתנהגות. תסמונת הניכור ההורי, כפי שהוגדרה, מקבלת תוקף אבחנתי טאוטולוגי מתוך עצמה, כאשר ההפרעה וההסבר להתפתחותה מוגדרים באמצעות מושגים (אטיולוגיה של הורה מנכר וזיהוי ההורה המנכר כסימפטום). זוהי תפיסה או תאוריה שאינה בת־הפרכה, ומשום כך היא גם לא מהימנה, שהרי כל הורה גרוש הנתקל בקושי לקיים יחסים עם ילדיו עלול לטעון להסתה מצד הורה המשמורן, ומן הסתם תהיה בטענה זו מידה כלשהי של צדק. מאחר שלא נקבעו קריטריונים בני־צפייה למתן האבחנה (למשל, כמה אפיונים דרושים כדי לקבוע כי אמנם קיימת תסמונת של ניכור, באיזה גיל, באיזו תדירות, במשך איזו תקופה), הרי שהפרשנות נותרת פתוחה, והיא מותנית בהתרשמותו הסובייקטיבית של המתבונן.

אטיולוגיה של הורה מנכר

הקהיליה המדעית דחתה את גישתו של גרדנר, אך כתביו הנמרצים עוררו הד ציבורי רחב (ראו טראובמן, 27 ביוני 2005). אפשר שהדבר קשור לאמירה החד־משמעית שהציג מול המורכבות והטעינות הרגשית הקיימת בדרך כלל בדיוני משמורת. במצב משפטי סבוך שבו אין אפשרות לעשיית צדק לכול "זיהה" גרדנר כביכול גורם שניתן לתלות בו את האשם, ואכן הדגשת האטיולוגיה של הורה מסית המבצע אינדוקטריניזציה ו"שטיפת מוח" לילד המתנכר עומדת במרכז גישתו (Gardner, 1985, 1987, 1991).

ג'ונסטון (Johnston, 2003) טענה שגישתו פשטנית. מבדיקה מדגמית של 215 משפחות שפנו להתדיינות משפטית התרשמה החוקרת כי במשפחות רבות העוברות

גירושין קיים הורה משמורן המדבר בביקורת או מטיל דופי בהורה האחר כמו גם גילויי עוינות וכעס של הילד כלפי ההורה שאינו משמורן, ובכל זאת מרבית הילדים אינם מפתחים תגובה מתנכרת. נוסף על כך סקרה ג׳ונסטון (שם) דיווחים על מתבגרים שגילו תגובה חסרת סלחנות ועוינות קשה כלפי ההורה העוזב, וזאת ללא כל עדות של הסתה מצד ההורה המשמורן. לפיכך האטיולוגיה של הורה מנכר אינה תנאי מספיק, ואף אינה תנאי הכרחי להתפתחות ההפרעה.

קלי וג׳ונסטון (Kelly & Johnston, 2001) שעקבו במשך כמה שנים אחרי תיקים המגיעים לבית משפט ואחר התהליכים המקובלים להערכת מסוגלות ההורים ציינו כי אין דרך להצביע על הפרעות באישיות או על פתולוגיה משפחתית כסיבה או רקע להתפתחות הניכור.

ההתמקדות בהורה המסית עשויה לעורר מחשבה כי מול ההורה הפתולוגי נמצא בן זוג בריא ומסוגל להורות טובה יותר. ואמנם ברגמן וויצטום (1995) ציינו כי באחדים מן המקרים מתפתח ניכור כלפי הורה מסור ללא עדות לפגיעה כלשהי בילד. לעומת זאת, לונד (Lund, 1995) סברה כי המקרים הקלים יותר פונים לטיפול פרטי הנבחר על ידם ופותרים את הבעיה בכוחות עצמם, ואילו המקרים הקיצוניים מגיעים לבית המשפט ומעורבים בהם שני אנשים עם אישיות לא בשלה. הנחתה של לונד (שם) היא כי במשפחות אלו היו מתעוררות בעיות קשות עם הילדים בין אם עברו גירושין ובין אם לאו. מחשבה דומה העלו לויטה ואחרים (1997). הם טענו כי סרבנות קשר מתפתחת כהפרעה מערכתית במשפחות המאופיינות ב״תקיעות״ בשלבי הדיפרנציאציה של העצמי. אצל אנשים אלו לא התפתחה תחושת הנפרדות, וביחסים בין בני המשפחה שוררת סימביוזה. ישנה תביעה לנאמנות מוחלטת ועיוורת, וגילויי אידיבידואציה ונפרדות נתפסים כבגידה ומעילה באמון ומובילים לנתק מוחלט. במשפחות אלו חסרה ההפנמה של הגוונים השונים ביחסי קרבה וריחוק. מכאן ניתן להניח כי ההתנכרות להורה היא רק היבט אחד הנראה לעין בתוך מכלול התפתחות רגשית שאינה תקינה.

כהן ופינצי (2001) תיארו אבות שאינם משמורנים עם אפיוני אישיות נרקסיסטיים. לטענתן, בקבוצת גברים זו (כאשר האב אינו משמורן) הן הגירושין והן אבדן המשמורת על הילדים מאיימים על עצמי חלש ושברירי. אצל אבות אלו קיימת מלכתחילה מגבלה ביכולת להורות. ילדם נתפס בעבורם כשלוחה של העצמי, הם אינם מסוגלים לזהות ולספק את הצרכים הרגשיים של הילד, והם מגיבים בכעס ובביקורת לגילויי אינדיבידואציה של הילד שאינם בהלימה לצורכיהם.

הצורך בשימור העצמי הגרנדיוזי והגנה על פגיעותו, ולאו דווקא הצורך הרגשי לשמור על קשר קבוע ויציב עם הילד, עלולים להניע אבות אלו לפנות להתדיינות משפטית לאחר הגירושין.

אנשי מקצוע המטפלים בילדים מעדיפים להשתמש בהגדרות אחרות מהגדרתו של

גרדנר. למשל ולרשטיין (Wallerstein, 1984, 1985) וג׳ייקובס (Jacobs, 1988) שדנו בתגובות הזעם והעלבון הנרקסיסטי של ההורה שנעזב. הם דיווחו כי במקרים אלו הילד המתנכר רגיש למצבו הרגשי של ההורה ״הננטש״, ובתוך כך הוא מנסה ככל יכולתו למנוע זעזועים ולשמור על היציבות ועל הרווחה הנפשית של ההורה שנשאר. קלי וג׳ונסטון (Kelly & Johnston, 2001) הדגישו את עצמת הפירוד והגירושין בעבור הילד: האבדן, הכעס והאבל, ולעתים אף תגובה פוסט־טראומטית, ואת הצורך להתערבות בשעת משבר. לדעתן, על פי רוב לאחר סיום תהליך הגירושין הילד יכיר (אמנם באי־רצון) באהבתו להורה המסורב, ויש לאפשר את עיבוד הכעס והאבל עם מבוגר ידידותי לפני קביעת תסמונת של ניכור הורי והפעלת הסמכות של בית המשפט. בניתוח רטרוספקטיבי של שש־עשרה משפחות אשר טופלו עקב סרבנות קשר של הילדים טענו דן והדריק (Dunne & Hedrick, 1994) כי הניכור ההורי איננו מעיד בהכרח על פתולוגיה של הורה מנכר או של המערכת המשפחתית, אלא יש לראות בו הפרעה ספציפית באישיותם של שני ההורים וביחסים המסובכים שהתפתחו ביניהם. לדעתם, הניכור יכול להופיע בכל גיל, יכול להתפתח מיד לאחר הגירושין או אף לאחר כמה שנים של יחסי פוסט־גירושין טובים ויכול להתפתח אצל אחד הילדים במערכת האחאים או אצל כולם. ייתכן שלעתים יש אמנם הורה שניתן לכנותו ״מנכר״, אולם אין לראות בו מאפיין של תסמונת הניכור ההורי או גורם אטיולוגי להתפתחותה.

הכללת יתר של משפחות שאינן עונות להגדרה

ההתמקדות הפשטנית בהורה המסית ו״המזיק״ לילד מתעלמת ממגוון הסיבות האפשריות לסירובם של ילדים שונים לקשר עם הורה שאינו משמורן. ואלה כמה מהסיבות:

1. גיל הילד. בגילים מסוימים הילד זקוק להורה אחד יותר מאשר לאחר. בגיל הרך הילד מצוי בדרך כלל בקשר רגשי הדוק עם האם, והאב עדיין אינו נחווה כגורם חשוב בחייו. במקרה שבו האב עוזב תתבטא חרדת הנטישה של הילד בהיצמדות אל ההורה שנשאר. כמו כן כדי לחוות בו־זמנית אהבה וגעגוע, כעס ואכזבה דרושה הבשלה רגשית המאפשרת לשאת את האמביוולנטיות (Mahler, 1972; Ogden, 1989). לעומת זאת, בגיל ההתבגרות הניכור קשור יותר לתהליך ההתפתחותי שבו המתבגר חותר להגדיר את זהותו ואת מערכת הערכים שלו. בתקופה זו המתבגר אינו גמיש וסובלני, אלא מחפש מודלים אידיאליים להכוונה ולהזדהות. הורה שאינו ממלא את הציפיות יכול להיתפס כבוגד הנוטש את משמרתו, ותגובתו של המתבגר יכולה להיות זועמת וקיצונית. שיקולים של גיל מצמצמים באופן ניכר את הילדים המתאימים לאבחון של

ניכור הורי. הרמן וברנט (Herman & Bernet, 1997) ציינו כי בהיענות בתי המשפט לתביעתם של אבות מסורבי קשר נשכח לעתים גילו הרך של הילד כמו גם טיב ההתקשרות (attachment) אל דמות האב. קלי וג'נסטון (Kelly & Johnston, 2001) סברו כי החלת ההגדרה של תסמונת הניכור ההורי והאפשרות לטיפול בה מוגבלת לגילים 7–12.

2. סגנונות של הורות ואיכות היחסים בין ההורים. סגנונות שונים של הורות (קפדנות ונוקשות, מזג לא נוח, העדפות וטעמים והיעדר התעניינות משותפת) עשויים גם הם להשפיע על אי־רצונו של הילד לשמור על קשר עם ההורה הנוטש. במהלך השנים שקדמו לגירושין הילד חש כי ההורה אינו "מקבל" אותו או מבקר אותו. סגנון הורות שאינו מקבל את הילד הופך עם הגירושין את ההורה שעזב ל"לא רלוונטי". אם הגירושין הם טעוני קונפליקט הילד בוחר שלא להשקיע מאמץ ולהילחם על זכותו לקשר עם ההורה. השילוב של התגובה לגירושין והיחסים הבלתי מספקים שהתפתחו בין הילד להורה במשך הזמן עלולים להביא את הילד לסירוב הקשר עם ההורה שאינו משמורן.
3. הפרעה מרדנית ומתנגדת. הפרעה מרדנית (defiant) F 91.3 (ICD-10) המופיעה לעתים אצל ילדים עד גיל עשר יכולה להתבטא כלפי שני ההורים או כלפי אחד מהם. כאשר אינה מתעוררת אפשרות של גירושין ובני הזוג פועלים יחד הטיפול בילד נעשה לפי מיטב הבנתם. כאשר הזוג בתהליכי פירוד קל לתת להפרעה מרדנית פירוש של ניכור הורי כלפי ההורה שאינו משמורן (Lund, 1995).
4. התקשרות עם בן זוג חדש. התקשרות עם בן זוג חדש עשויה להיות סיבה להתעוררות מחאה וכעס כנגד ההורה. במקרים אחדים אכן מופיעה תגובת הניכור זמן מה לאחר הגירושין, עם חשיפת הקשר עם בן זוג חדש (לויטה ואחרים, 1997).
5. לקות במסוגלות הורית של ההורה המסורב. על פי רוב התנגדות הילד לקשר נלמדת מניסיון מאכזב במפגשים המתקיימים לאחר הגירושין עם הורה לא יציב וחסר אחריות או עם הורה אגוצנטרי, פגוע נפשית או אישית (מזג אלים, עבריינות, התמכרות, חולי, הפרעה קשה באישיות [כהן ופינצי, 2001], קשיי פרנסה ושינויים תכופים של מקום מגורים).

ואכן רוב המקרים המגיעים לבית המשפט ומוגדרים כניכור הורי הם שילוב של לקות במסוגלות ההורית של ההורה המסורב, תגובת הימנעות מתגוננת מצד הילד המסרב ודאגה או הגנת יתר של ההורה המשמורן (Dunne & Hedrick, 1994). הלקות במסוגלות ההורית של ההורה המסורב מכניסה מרכיב חדש לתמונה והופכת את נושא האבחון לתהליך מסובך. התברר כי ההורה המסית אינו בהכרח אם העסוקה בשטיפת מוח, אלא למשל אם המודאגת מהנזק הנפשי שעלול להיגרם לילד במפגשיו עם

ההורה בעל הלקות ההורית או חסר האחריות. אבחון הורים מסוג זה מזמין מעורבות רגשית, עמדות אישיות ושיפוטיות אפשרית של המאבחן. פקיד הסעד המכין את התסקיר מנסה לאמוד את לקות ההורה המסורב לעומת ההסתה או החסימה של ההורה המנכר. מערכת ההשלכות, הלחצים והסיפורים השונים של הגורמים המעורבים יוצרים מצב בלתי אפשרי.

לנוכח מגוון הסיבות לסירובם של ילדים לפגוש בהורה שאינן משמורן המליצו קלי וג'ונסטון (Kelly & Johnston, 2001) לחזור להגדרתו המקורית של גרדנר (Gardner, 1985), ובתוך כך לשים לב לעיסוק האובססיבי של הילד בשנאה. לדעת החוקרים, תצפית זו חשובה לאבחנה מבדלת בין התנכרות בצורתה הפתולוגית לבין סוגי סירוב קשר מסוג אחר. המלצתן היא לשמור את האבחנה של ניכור הורי ולייחדה לאותם המקרים שבהם הילד שהיה קשור ואוהב מראה ביקורת בוטה או עיסוק כפייתי בשנאה ללא כל עדות לפגיעה והתאכזרות מצד ההורה המסורב. יש להדגיש כי מקרים אלו הם מעטים (Johnston, 2003).

המלצות טיפול קיצוניות

עיקר ההתנגדות לגישתו של גרדנר נוגעת לשיטות הטיפול שהציע. גרדנר (Gardner, 1991) חילק את תסמונת הניכור ההורי לשלוש דרגות חומרה, שהן למעשה רמות ה"פתולוגיה" של האם המסיתה, כאשר כל רמה דורשת טיפול ספציפי. אחת ממסקנותיו הייתה כי במקרים חמורים הדרך היחידה להתגבר על תסמונת הניכור ההורי היא בהוצאת הילד ממשמורת ההורה המסית והעברתו לרשות ההורה השנוא או למקום משמורת ניטרלי. המלצה זו מעוררת הסתייגות הן בקרב הציבור הרחב והן בבתי המשפט העוסקים בענייני משמורת, ולמעשה כמעט שלא יושמה בפועל (Dunne & Hedrick, 1994; Kelly & Johnston, 2001; Lund, 1995).

השופט בדימוס פורת (2002) ציין את המגמה הגוברת של בית המשפט להפעיל גורמי טיפול בקביעת משמורת והסדרי ראייה. כאשר הורה משמורן מאובחן כגורם לניכור ההורי אצל הילד הוא מופנה לטיפול בצו בית המשפט. ניתן גם לאיים עליו בהפחתת מזונות, ובמקרים קיצוניים ניתן להכריז על הילד "קטין נזקק", לפי חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך–1960, ולהוציאו ממשמורת ההורה המסית. במקרה כזה עולה השאלה אם אמנם מדובר בטובת הילד או שמא קיימת תשוקה שלא לאפשר לצד המוגדר כאשם ליהנות מפרי מעשיו. עוד הוסיף השופט פורת (שם) שנקודת המוצא היא שלילד יש שני הורים ולשניהם זכויות שוות (חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב–1962). טובת הילד היא לשמור על קשר עם שני הוריו.

מסקירת הספרות עולה כי ההגדרה הבעייתית של תסמונת הניכור ההורי, משבר

הגירושין עצמו, חוסר ההתחשבות בגיל הילד והנטייה להכליל סוגים שונים של סירוב ילד לקשר עם הורה מעלים במידה ניכרת את שיעור הפניות לבית המשפט. דיווח על תסמונת הניכור ההורי בערוצי התקשורת עלול אף הוא להשפיע כתמריץ להורים מתלבטים לקצר את משך הזמן הדרוש לליבון הבעיות והקונפליקטים ביניהם כמו גם את הזמן הדרוש להבנה ולהרגעת הילד, ולהאיץ את הפנייה לערכאות. לפי לונד (Lund, 1995), הכללת יתר זו גורמת נזק הן למשפחות והן לילד עצמו בשל ההתערבות של המערכת המשפטית שלא לצורך ובעיקר בשל העובדה שטיפולים מגוונים במסגרות אחרות מניבים תוצאות טובות יותר במיתון הסרבנות. קלי וג'ונסטון (Kelly & Johnston, 2001) ראו בפנייה נחפזת לבית משפט מעשה שאיננו מאפשר למשפחה להשתמש במשאביה לפתור קונפליקטים המתעוררים בתהליך הגירושין. לדעתן, המסגרות המתמחות בהתערבות בשעת שבר עשויות לעזור למשפחות בפתרון הקונפליקטים ולתת מענה למצוקת הילד.

טיפול באמצעות אכיפה (צו בית משפט)

הפניית הילד המתנכר וההורה הנחשב מנכר לטיפול בצו בית משפט מושפעת ככל הנראה מכמה רעיונות: זכותו החוקית של ההורה המסורב לקשר עם הילד והסבל הנגרם לו כאשר זכות זו נשללת ממנו; הנחתו הבסיסית של גרדנר (Gardner, 1985, 1987, 1991) כי קיים הורה מסית שאינו מאפשר לילד קשר עם ההורה המנוכר, והורה זה לא יגמיש את עמדותיו מרצונו החופשי; הרעיון שמאחורי הפסאדה של השנאה קיים (תמיד) ילד המשתוקק לקשר; המחשבה כי ניצחון ההתנהגות המתנכרת מביא בסופו של דבר נזק רגשי לילד.

גרדנר (Gardner, 1991) טען שהילד המתנכר נמצא במצב של פיצול (split), שבו האהבה והנזקקות להורה מודחקים או עברו תצורת תגובה (reaction formation), ורק הרגשות השליליים באים לידי ביטוי. ברגמן וויצטום (1995) טענו בעקבותיו כי העיסוק הכפייתי בשנאה מעיד בעצם על קיומה של אהבה ועל מציאת דרך מסוימת לשמירה על קשר רגשי עם ההורה המסורב. גולומב (2002) הוסיפה כי אצל הילד המתנכר קיים פער בין העולם הפנימי למציאות, פער שאינו חולף אלא מונצח באמצעות ההתנכרות. משום זכותו החוקית של ההורה לקשר עם ילדו והמחשבה על נזקים רגשיים לילד ניתן צו המחייב את ההורה המשמורן לפנות לטיפול ולהביא עמו את הילד המתנכר.

לצד הספרות העצומה שבחנה וביקרה את גישתו של גרדנר ישנם תיאורים קליניים מעטים באשר לשיטות הטיפול בילד המתנכר להורה. לויטה ואחרים (1997)

הדגימו שיטת טיפול המבוססת על שוויוניות ועל קבלה של שני ההורים. מטרת השיטה היא להרחיב את יכולת המשפחה לשאת סוגי קשר וקרבה גמישים ומגוונים יותר. במהלך הטיפול ניתן מקום שווה לשני ההורים בעת עיבוד רגשות האבל, הכעס ותחושות אפשריות של כישלון ואשמה שבעקבות הגירושין. קבלה ועיבוד רגשות ההורים מסייעת להגמשת עמדות, להגברת שיתוף הפעולה ביניהם ולהפחתת ההאשמות והיריבות ביניהם אגב הדגשת טובת הילד. בעת הטיפול מבהירים להורים שהם שותפים בקביעת תכנית ההתערבות, ובכך ניטל במידה מסוימת עוקצו של הטיפול באמצעות צו בית משפט. לילד המסרב מוצע לקיים קשר עם ההורה באמצעות מכתבים או טלפונים ולהיפגש עמו בליווי איש מקצוע. עם זאת, המסר המועבר להורים הוא שיחסי הילד וההורה המסורב הם באחריותם. בהתאם לתפיסה זו, המטפל הנוכח במפגשים בין הילד להורה הוא פסיבי, וכן אין זה אדם קבוע. אף ששיטת הטיפול מוצגת כתהליך הדרגתי ודינמי, התברר כי סמכות בית המשפט הקובעת חד־משמעית כי אין לאפשר נתק בין הורה מסורב לילדים והצורך בדיווחים תקופתיים לבית המשפט הגדירו את מסגרת הטיפול וחיזקו אותו (לויטה ואחרים, 1997).

הסמכות הנובעת מצו בית המשפט נתפסה כיתרון גם בשיטת הטיפול שהציעו גלאון ובן־חיים (לא פורסם). זוהי שיטת טיפול קוגניטיבית־התנהגותית שאינה מכוונת להשגת תובנות או התפתחות במישור הרגשי, אלא ליצירת מפגשים בין הילד המסרב להורה המנוכר אגב עבודה עם שני ההורים (בנפרד) והילד. מטרת העבודה עם ההורה הנחשב מנכר (בדרך כלל האם) היא להכיר בחשיבות הקשר של הילד עם שני ההורים ולפתח תפיסה מציאותית יותר של בן הזוג. ההורה המסורב מקבל הדרכה מוחשית כיצד לשפר את הקשר עם ילדו. המטפל משתמש בסמכותו ובאסטרטגיות שונות כדי להוציא לפועל מפגשים בין הילד להורה, ובתוך כך משחרר את הילד מקונפליקט הנאמנויות שבו הוא נתון. המפגשים בין ההורה לילד נערכים בליווי איש מקצוע המשמש כמכוון ומורה דרך בצעדים הראשונים, ובתוך כך נסוג ומאפשר להורה ולילד למצוא את דרכם ולהגיע להסדרי ראייה תקינים. באופן זה מצופה כי התהליכים הפנימיים המוכחשים יזכו לעיבוד מחודש, והפיצול או הפער בין העולם הפנימי למציאות יהיה מאוזן יותר. אף שהמטרה היא קיום הסדרי ראייה, המטפלים קשובים לרגשות העברה והעברה נגדית, ותכנים אלו מעובדים בישיבות הצוות (גלאון ובן־חיים, לא פורסם).

שאלת האפקטיביות של שיטות טיפול אלו קשורה לנושא שהוא רחב יותר — האם מניפולציות מערכתיות ושינויי מצבים מחוללים שינוי נפשי פנימי אצל הילד או אצל ההורה שגם הוא מטופל? מהי מידת ההפנמה הצפויה כאשר הטיפול אינו נבחר על ידי המטופל אלא נאכף עליו, כלומר כאשר ישנה כאן מידה מסוימת של צייתנות. בשלב זה אין אפשרות לקבל מידע עדכני על הצלחות הטיפול

באכיפה. מדיווחים לא רשמיים של אנשי המקצוע מצטיירת תמונה כי במהלך הטיפול ניתן להגיע להסדרי ראייה או לסוגים אחרים של קשר מתמשך, כגון מכתבים ושיחות טלפון (גלאון ובן־חיים, לא פורסם; לויטה ואחרים, 1997). כאשר הטיפול מסתיים והמשפחה נשלחת לדרכה, אין דרכים למעקב מסודר. דן והדריק (Dunne & Hedrick, 1994) שעקבו אחרי שישה־עשר מקרים דיווחו על חזרה לדפוסי הניכור אצל מרבית המטופלים. עם סיום הטיפול נותרות שתי שאלות מרכזיות: האם ההורה המסורב נותר עם אנרגיה מספקת להמשיך ולבקש את הקשר עם הילד? והאם הילד הגיע לאוטונומיה ולבשלות רגשית שיאפשרו לו את המשך הקשר עם ההורה מתוך בחירתו, גם אם אינו מקבל תמיכה מן ההורה המשמורן? מושגים, כגון כוחות אגו, אוטונומיה ובשלות רגשית אינם מופיעים כיעדים של הטיפול בספרות העוסקת בתסמונת הניכור ההורי אף על פי שהם כה חיוניים להתפתחות הילד.

נקודת המבט של התפתחות הילד

למרות הקביעה המשפטית כי אין לאפשר נתק בין הילד להורה, וזאת לטובת הילד, נראה כי ההתמקדות באישיות הבעייתית של ההורים או לחלופין "זכויות" שני ההורים מביאות לרדוקציה הן בבדיקת צורכי הילד והן בהתאמת סוג הטיפול לצרכים אלו. צורכי הילד הם הצרכים התפתחותיים כמו גם הצרכים האישיותיים הנובעים מעולם פנימי־סובייקטיבי המייחד ילד אחד ממשנהו. צרכים אלו אינם זוכים להתייחסות או למענה כאשר מופעלת התערבות שמטרתה חידוש הקשר עם ההורה המסורב. מפתיע להיווכח כי בשום מאמר המתאר התערבות טיפולית בניכור הורי לא תואר מצבו הנפשי של הילד, להבדיל מתיאורים מפורטים על אישיות שני ההורים. ניתן היה לצפות לתיאור אפיו של הילד, יחסי האובייקט שלו, תפקודו בהתאם לקבוצת גיל, נטיותיו וסגנונו כמו גם בעיות רגשיות והתנהגותיות אחרות. זאת ועוד, הספרות לא התייחסה לילדים עם צרכים מיוחדים או לילדים הזקוקים לאבחון פסיכולוגי או פסיכיאטרי עקב בעיות אחרות, כגון ירידה בלימודים, הפרעות בקשרים חברתיים, הפרעות שינה ואכילה ומצב רוח ירוד. שהרי אם ההתנכרות היא כה מזיקה לילד, עלולים להופיע גם סימפטומים נוספים (Herman & Bernet, 1997). ההתמקדות היתרה באישיות ההורים והצורך הנמרץ בתיקון מערכתי אחיד מאפילים על השאלה המרכזית שהיא האפשרות להמשך ההתפתחות הרגשית התקינה של הילד. בהמשך יצוינו שני היבטים התפתחותיים הנראים לי חיוניים, עדיפים מלשון החוק וחשובים יותר מקיום הסדרי הראייה.

התרצות כוזבת (false accommodation) או בחירה סובייקטיבית

תהליך התהוות העצמי, על פי ויניקוט (Winnicott, 1958, 1965), הוא תהליך של היווצרות ובריאה. הילד הוא המגלה, והוא בוחר לעצמו מתוך חווייתו הפנימית (בקצב שלו, מתוך שליטתו ובהתאם לרמת ארגון האגו) את הגירויים, את דמויות ההזדהות ואת האובייקטים אשר יקבלו משמעות רגשית בעבורו. כך למשל ההורים פורסים בפני הילד מגוון צעצועים, אך אינם יכולים לבחור בעבורו צעצוע שיהיה נאהב על ידו או יספק לו ביטחון. הילד בוחר בעצמו את האובייקט ומעניק לו ערך וייצוג של אהבה או הרגעה. באותו הקשר אפשר להסתכל גם על ניסיונות אחרים לייצר בעבור הילד חוויות חיצוניות של רגש וקרבה. הללו יכולים במקרה הטוב להבטיח למידה, התאמה והסתגלות, אולם ההפנמה והמשמעות הפנימית נקבעות על ידי הילד.

באשר לחידוש הסדרי הראייה עם ההורה המנוכר, יש לבחון מה פירושה של הצלחה זו. נראה לי כי באותם מקרים של טיפול במרכזי הקשר טמונה סכנה כי הילד הסרבן יתרצה מתוך הבנה שיש כעת מערכת חדשה וצריך להסתגל לכללים שלה. ייתכן שהילד שהיה נתון להשפעתו של ההורה "המזיק" מציית כעת לסמכותו של המטפל המיטיב. ואמנם במהלך הטיפול ניתן לראות ילדים שלמדו את חוקי המשחק ומציגים בפני המבוגר המייצג סמכות (האם, האב והמטפל לסירוגין) את מה שהוא מצפה לשמוע. ברמת ההתנהגות עלולים להתפתח אצל הילד העמדת פנים, הסתרה, זהירות, חשדנות, הצורך לשמור את עצמו לעצמו, ואף חוסר יושר. ברובד הפנימי מתרחשת "התאמה" של הילד אל המעטפת, אל דרישות המבוגרים סביבו אגב עיבוי של העצמי הכוזב (false self) והתרחקות או ניתוק מן החלק האותנטי של העצמי, החיוני כל כך לחיי נפש מלאים ומשמעותיים (Winnicott, 1958, 1965).

השנאה כתחליף לעבודת אבל

המפגש עם שנאה בוטה אצל הילד (Gardner, 1985) לא רק שגורם זעזוע למבוגר, אלא אף מעורר צורך מידי להבין כיצד ומדוע היא נוצרה. הכוח והשליטה שהילד מפגין (ברגמן וויצטום, 1995), כאשר מנגד עומד סבלו של ההורה הדחוי, מעוררים רצון נחרץ לתקן את אי־הצדק. הורה מסית או לקות כלשהי אצל ההורה המסורב הן שתי סיבות אפשריות לכעסו ולאכזבתו של הילד המתנכר. ואולם, ניתן להסתכל על השנאה כהתרחשות תוך־נפשית הקשורה לייצוגי אובייקט פנימיים. ייצוגים אלו קיימים כמשאלות או פנטזיות ראשוניות, והקשר של ייצוגים אלו לדמויות מציאותיות הוא רופף או מעוות (גולומב, 2002). דווקא העובדה שהילד המתנכר אינו מסוגל לתת תשובות ענייניות לסיבת כעסו על ההורה אמורה לכוון אותנו לתחום של הפנטזיה והעולם הפנימי. גם אם קיים ברקע הורה מסית, הילד "המחזיק" בשנאה ובסרבנות

אינו בהכרח מתזמר את תגובותיו בהתאמה להורה זה, אלא בעיקר כהגנה, כדי למנוע מעצמו כאב נפשי וצער.

ההשלמה עם התפרקות המשפחה, הנטישה והאבדן דורשים רמה של הבשלה רגשית וכוחות אגו. אצל הילד העסוק בשנאה ללא הפסקה ישנה המרה של העצב ושל חוסר האונים בשנאה שהיא מלאת כוח. ייתכן שבשלבים הראשונים של פירוד ההורים הילד זקוק לשנאה זו משום שהיא חלק אותנטי מחווייתו הסובייקטיבית, ואלמלא הפנייה המואצת אל בית המשפט אפשר שהיו מתרחשות בהדרגה החלמה והתפתחות טבעית. התמדה בשנאה במשך זמן מהווה עכבה התפתחותית, משום שהיא אינה מאפשרת הטמעה וקבלה של האובייקט השלם הכולל מרכיבים של טוב ורע.

השאלות שצריכות להישאל במסגרת הטיפול הן לא אם הצלחנו לכונן מחדש הסדרי ראייה תקינים (משהו בדומה ל"שקט תעשייתי"), אלא האם ובאיזו מידה חלה טרנספורמציה בתהליך עיבוד האבל של הילד? באיזו מידה הוא מסוגל לשאת את המציאות (העצב) ובהמשך לפתח אמפתיה או לחוש נזקקות וגעגועים כלפי ההורה שעזב? האם האמצעים הממשיים הנעשים כדי לשקם את הקשר ברמת ההתנהגות אכן מאיצים ונחוצים לתהליך שהוא מעיקרו התפתחותי ופנימי? בהקשר זה ראוי לציין כי הקושי לשאת כאב נפשי וחוסר אונים, להיות שרוי במצב של המתנה ללא מעש, אינו מוגבל לעולמם של קטינים אלא הוא נחלתם גם של בוגרים — ההורה המורחק, אנשי המקצוע, המטפלים ואנשי המשפט.

חיוניות הקשר עם שני ההורים

ניתן להסכים כי במצב נורמלי של נישואין שני ההורים ממלאים תפקיד חשוב בהתפתחותו של הילד, עם זאת יש להבחין כי במצבי קונפליקט חריפים ומתמשכים בין בני הזוג המצב שונה לחלוטין. דן והדריק (Dunne & Hedrick, 1994) וכן לונד (Lund, 1995) סברו כי במצבים אלו עדיף להניח לילד, ויש להמתין עד להתחזקות כוחותיו הנפשיים כאשר יוכל לבחור בעצמו את אופי הקשר עם כל אחד מהוריו. על המערכת המשפטית והשלוחות הטיפוליות הפועלות מסמכותה לקבל את העובדה כי פירוד ההורים מביא עמו תמיד מידה כלשהי של נזק וכאב לב. עם זאת, אין כיום דרך לקבוע אם הפסקת קשר עם אחד הורים מסבה לילד נזק נפשי רב יותר מאשר קשר מתמשך רצוף קונפליקטים, סכסוכים ושיבושים, והקביעה כי טובת הילד מחייבת קשר עם שני ההורים במקרים אלו היא אוטומטית. מתיאורים קליניים וממחקרים עולה כי במצבי קונפליקט חריפים שאינם נפתרים עדיפה המשמורת אצל ההורה המסוגל להבטיח קביעות והמשכיות אגב התחשבות בצרכים המיוחדים של הילד (Bowlby, 1988; Dunne & Hedrick, 1994; Goldstein, Freud, & Solnit, 1979; Lund, 1995).

המשגה חדשה לשאלת הטיפול בתסמונת הניכור ההורי

ייתכן שהצורך לפעול בו־זמנית בכמה מישורים — לתקן את העוול שנעשה להורה המקופח, להתמודד עם הורה מודאג או "מסית" ולדאוג להמשך התפתחותו הנפשית של הילד — הוא מורכב ויומרני מכדי לבצעו בהינף יד תחת אותה קורת גג. הטיפול המקובל כיום במרכזי הקשר מחטיא את מטרתו, מכיוון שהוא אינו נותן מקום לילד כישות הקיימת בזכות עצמה — כילד שאיננו של המבוגר ושונה מכל ילד אחר. ההחטאה עלולה להתרחש בשלושה מישורים — שרירותיות הבאה לידי ביטוי ברעיון הטיפול באמצעות אכיפה; מגמתיות בהכוונה לתקינותם של הסדרי הראייה; ואוטומטיזציה בהיעדר מרחב להכיר כל מקרה לגופו. טענתי היא כי הילד שהוריו מתגרשים חווה כאב ומצוקה, ואפשר שהוא זקוק לטיפול. הילד המתמיד בהתנכרות להורה זמן רב לאחר סיום תהליך הגירושין "מראה" את הנזקקות הזאת, בין אם קיים ברקע הורה מסית ובין אם לאו. פירוד ההורים יוצר בעבור הילד מצב חדש הדורש התפתחות פנימית ועיבוד רגשי. הילד צריך לעבור משהו, להתגבר או לצמוח אל המצב החדש. בתנאים של התנכרות, בגלל בעיות שונות, הילד אינו יכול "להיעזר" בהוריו לצורך התהליך הזה, ולכן על הישות המטפלת לחשוב איך ומה להציע לילד כדי שיוכל לעבור את התהליך הנדרש. לצורך זה יש להתחשב בכמה גורמים:

1. במשפחה בריאה, גם אם מפורדת, הילד נעזר בהוריו לצורך התפתחותו הרגשית והחלמה ממשברים פנימיים וחיצוניים. במשפחה שבה התפתח ניכור הילד איננו יכול להיעזר בהורים (השאלה מי אשם כאן אינה ענייניית).
2. במפגשים משותפים יזומים במרכזי הקשר הילד "לומד התנהגות מתאימה" ללא ערובה להפנמה או לעיבוד. לכן על המטפל להציע לילד הזדמנות לקשר עם מבוגר תומך ומבין, וללא הכוונה לשיקום הסדרי ראייה.
3. תהליכי העיבוד וההסתגלות או הצמיחה הנדרשים מן הילד הם בעיקרם תהליכים פנימיים. הקצב והמהלך של תהליכים אלו נקבעים על ידי הילד.
4. התהליך יהיה שונה מילד אחד למשנהו בהתאם לאישיותו, ולפיכך קשה להגדיר הצלחה או מודל טיפול מועדף.
5. הורה מסורב המחפש דרך לחידוש הקשר עם ילדו אמור להיות מסוגל להכיל ולקבל מגוון של רגשות קשים או לחלופין אדישות וקהות רגשית מצד הילד, ועליו לדעת כי תידרש ממנו השקעה ממושכת וסבלנית. בחינת יכולותיו של ההורה אמורה לדעתי להנחות גם את בית המשפט הפוסק בעניין הטיפול במרכז הקשר.

לאחרונה ניכרים שינויים בהתייחסות לתסמונת הניכור ההורי המתבטאים בנטישה הדרגתית של התמקדות בהורה המסית או המנוכר ובהדגשת צרכיו ההתפתחותיים של הילד. קלי וג'ונסטון (Kelly & Johnston, 2001) ביקרו את השימוש הגורף שנעשה בהגדרת תסמונת הניכור ההורי והציעו ניסוח מחודש של בעיית הניכור מנקודת מבט של צורכי הילד. הגדרה כזו תתייחס בראש ובראשונה להתפתחות הרגשית של הילד, לגילו, לאישיותו, לצרכיו המיוחדים, ובהמשך למידת ההזדקקות שלו להורה המורחק, ועד כמה ההורה האמור אמנם יכול לספק הזדקקות זו. בכמה מדינות ובתי משפט בארצות־הברית מופצות כיום הנחיות מדויקות לתהליך האבחון, ובהם מקום מיוחד להערכת הפרופיל של הילד המתנכר, צרכיו, העדפותיו, גילו, טיב ההתקשרות (attachment) עם כל אחד מההורים וכן בעיות רגשיות אחרות (Etemad, 1999; Herman & Bernet, 1997).

ההיבט ההתפתחותי של הילד מחייב להתייחס פחות ל"ניכור הורי" כתסמונת, ולהבחין כי מדובר בעצם בהתנהגויות שונות ובבעיות שונות של הילד הדורשות טיפולים שונים (גולומב, 2002). בהחלת השם "ניכור הורי" יש סכנה של מכניזציה ואוטומטיות במקום התייחסות לכל מקרה בשיקול דעת ובאופן ייחודי. המגמות החדשות האלה מציבות בפני פקידי הסעד לסדרי דין ובפני המטפלים בילדים בעקבות גירושין אתגר — להרחיב את היצע הטיפולים למשפחה ולילד.

מקורות

ברגמן, ז. וויצטום, א. (1995). חטיפת ילד בידי הוריו והתסמונת של התנכרות להורה. *שיחות*, ט, 115–130.

גולומב, א. (2002). תסמונת הניכור ההורי. יום עיון בנושא תסמונת הניכור ההורי, המועצה הלאומית לשלום הילד והפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.

גלאון, א. ובן־חיים, ל. (לא פורסם). "טיפור הדרלות" טיפול במשפחה במסגרת פרוייקט סרבני קשר.

חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך–1960.

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב–1962.

טראובמן, ח. (27 ביוני 2005). מדע זבל בשירות בתי המשפט. *הארץ*.

כהן, א. ופינצי, ר. (2001). נרקיסיזם אבהי — קשיי האב שאינו משמורן לאחר גירושין. *שיחות*, ט"ז, 64–73.

לויטה, ז., עציון, מ., ויטלי, פ., אברמוביץ, א., קוטלר, פ. וניר, מ. (1997). סרבנות קשר — קונפליקט ביחסי הורה–ילד במצבי פרידה וגירושין. *שיחות*, י"א, 100–106.

פורת, ח. (2002). תסמונת הניכור ההורי. יום עיון בנושא תסמונת הניכור ההורי, המועצה הלאומית לשלום הילד והפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.

Bowlby, J. (1988). *A secure base: Clinical applications of attachment theory* (pp. 24–36). London: Routledge.

Dunne, J., & Hedrick, M. (1994). The parental alienation syndrome: An analysis of sixteen selected cases. *Journal of Divorce and Remarriage, 21*, 21–38.

Emery, R. E. (2005). Proponents bear the burden of proof. *Family Court Review, 43*, 8–13.

Etemad, J. (1999). The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals (2nd edition). *Journal of the American Academy for Child and Adolescent Psychiatry, 38*, 223–225.

Gardner, R. A. (1985). Recent trends in divorce and custody litigation. *Academy Forum, 29*, 3-7.

Gardner, R.A. (1987). *The parental alienation syndrome and the differentiation between fabricated and genuine sexual abuse*. Creskill, NJ: Creative Therapeutics.

Gardner, R.A. (1991). Legal and psychotherapeutic approaches to the three types of parental alienation syndrome families: When psychiatry and the law join forces. *Court Review, 28*, 14–21.

Goldstein, J., Freud, A., & Solnit, A. (1979). *Beyond the best interest of the child.* New York: Free Press.

Herman, S.P., & Bernet, W. (1997). Summary of the practice parameters for child custody evaluation. *Journal of the American Academy for Child and Adolescent Psychiatry, 36*, 1784–1787.

ICD-10 (1992). The ICD-10 Classification of Mental and Behavioral Disorders: Clinical descriptions and diagnostic guidelines. World Health Organization.

Jacobs, J. E. (1988). Euripides medea: A psychodynamic model of severe divorce pathology. *American Journal of Psychotherapy, 42*, 308–319.

Johnston, J.R. (2003). Parental alignments and rejection: An empirical study of alienation in children of divorce. *Journal of the American Academy of Psychiatry and Law. 31*, 171–172.

Kelly, J.B., & Johnston, J.R. (2001). The alienated child: A reformulation of parental alienation syndrome. *Family Court Review, 39*, 249–266.

Lund, M. (1995). A therapist's view of parental alienation syndrome. *Family and Conciliation Review, 33*, 308–316.

Mahler, M. (1972). On the first three subphases of separation-individuation. *International Journal of Psychoanalysis, 53*, 333–338.

Ogden, T. H. (1989). *The matrix of the mind.* Northvale, NJ: Jason Aronson.

Rueda, C. (2004). An inter-rater reliability study of parental alienation syndrome. *The American Journal of Family Therapy, 32*, 391–403.

Wallerstein, J. S. (1984). Children of divorce: Preliminary report of a ten year follow-up of young children. *Psychiatric Clinics of North America, 54*, 444–458.

Wallerstein, J.S. (1985). Children of divorce: Emerging trends. *Psychiatric Clinics of North America, 8*, 837–873.

Winnicott, D.W. (1958/1975). Transitional object and transitional phenomena. In D.W. Winnicott, *Collected papers: Through paediatrics to psycho-analysis* (pp. 229–242). London: Tavistock. The Hogarth Press.

Winnicott, D.W. (1965/1990). Ego distortion in terms of true and false self. In D.W. Winnicott, *The maturational process and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development* (pp. 140–152). London: The Hogarth Press.